

Шерова А.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ҮНСҮЗДӨРДҮН БӨЛҮНҮШҮ ЖӨНҮНДӨ

Шерова А.

О КЛАССИФИКАЦИИ СОГЛАСНЫХ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

A. Sherova

ABOUT THE CLASSIFICATION OF CONSONANTS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 811.161.1(9)

Макалада үнсүздөрдүн объективдүү даректерге негизделген классификациясын талкуулоого арналат.

Негизги сөздөр: үнсүз тыбыштар, рентгенография, палатография, кимография, осциллография, аудиоанализ, классификация.

Статья посвящена обсуждению классификации согласных на базе объективных данных.

Ключевые слова: согласные звуки, рентгенография, палатография, кимография, осциллография, аудиоанализ, классификация.

The article is devoted to discussion of the classification of consonants on the basis of objective data.

Key words: consonant sounds, radiography, palatography, kymography, oscilloscopes, audio analysis, classification.

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын объективдүү негиздеги алгачкы илимий классификациясы 1969-жылы корголгон Т.Ахматовдун «Кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү (эксперименттик фонетикалык изилдөө)» аттуу докторлук диссертациясында ишке ашырылып [1], анын ар кандай версиядагы натыйжалары 1968-90-жылдары «Мектеп» басмасы тарабынан коомчулукка жарыяланганы маалым [2-5]. Макалада тилибиздеги үнсүз тыбыштардын объективдүү эксперименттик даректерге негизделген алгачкы классификациясын сыпаттоо максатын аркалоо үчүн Т.Ахматовдун өйдөкү докторлук диссертациясынын монографиясына кайрылмакчыбыз [2].

Монографияда өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы кеп органдарынын тигил же бул жеринде тосколдукка учурап чыгышынын натыйжасында пайда болгон тыбыштар үнсүздөр деп аталары, алардын жасалыш негизин шыбыш түзүп, дал ушул белги боюнча бири-биринен айырмаланып турары туура белгиленет [2: 78].

Үнсүз тыбыштардын акустикалык мүнөздөмөсү өтө татаал болуп, буга чейин илимий жактан так иштелип чыкпагандыктан, алардын табиятын ачып берүүдө артикуляциялык аспекти негизге алуу – талашсыз маселе. Дал ушул теориялык тургудан чыгуу менен үнсүздөрдүн классификациясын ишке ашыруунун тирек белгиси катары шыбыш жаратуучу тоскоолдун чыңалуу даражасы тандап алынат да, бул белги боюнча кыргыз адабий тилиндеги үнсүз тыбыштар үч чоң топко бөлүнөт [2: 79-80]:

1) каткалаң күчтүү үнсүздөр: [п], [т], [с], [ш], [ч], [к], [к], [х], [ф] тыбыштары. Булар активдүү

сүйлөө органдарыбыздын булчуңдары күчтүү чыңалышы аркылуу жасалат. Бул өзгөчөлүк каткалаң үнсүздөрдүн артикуляциясын чагылдырган палатокимограммалар аркылуу тастыкталат да, каткалаң үнсүздөрдүн фонематикалык белгиси катары тыбыш жасоочу активдүү органдардын күчтүү чыңалуусу жана ага ылайык аба агымынын күчтүү чыгышы тандалып алынат.

2) жумшак алсыз үнсүздөр: [б], [ж], [д], [з], [ң], [г], [ҕ], [в] тыбыштары. Булар каткалаң үнсүздөргө караганда активдүү сүйлөө органдары алсыз чыңалып, ошого ылайык тоскоолду аба агымы алсыз жарып чыгышынан пайда болот;

3) уяң үнсүздөр: [м], [н], [ң], [р], [л], [й] тыбыштары. Булар жумшак үнсүздөргө караганда сүйлөө органдарынын булчуңдары алсыз чыңалышы аркылуу артикуляцияланат.

Экинчи жагынан кыргыз тилиндеги бардык үнсүздөр активдүү сүйлөө органдарынын катыш ордуна карай төмөнкүчө бөлүп каралат [2: 80]:

- а) эринчилдер [п], [б], [м], [в], [ф].
- б) уччулдар [т], [д], [н], [с], [ш], [з], [л], [р], [ц].
- в) орточулдар [ч], [ж], [й], [з].
- г) артчулдар [к], [г], [х], [ң].
- д) түпчүлдөр [к], [ҕ].

Бул даректерден кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн толук курамын аныктоодо орус тилинен оошкон тыбыштар да автор тарабынан эске алынганы көрүнүп турат. Алар - [в], [ф], [ц], [х] үнсүздөрү. Буга байланыштуу автор төмөнкүдөй оюн ортого салат: «Мурда [ф] тыбышынын ордуна артикуляциялык жактан ага жакын [п] жана [б] тыбыштары колдонулуп келген. Мисалы: *панар, нурунза // поронзо* ж.б. Эрте өздөштүрүлгөн мындай сөздөргө карап кыргыз тилинде [ф] тыбышы болгон эмес деген тыянак чыгарууга болбойт. Азыркы мезгилде кыргыз тилинде [ф], [в] тыбыштары бар деп гана тим болбостон, кыргыздардын тилинде *ферма, совхоз, телефон, кафе* өндүү башка сөздөр туруктуу киргени анык. Ушул сыяктуу учурларда [ф] фонемасы [п] фонемасынын факультативдүү варианты деп божомолдоого болор эле. Бирок мындай божомолдоо азыркы өздөштүрүлгөн сөздөр үчүн негизсиз. Анкени [ф] тыбышы кыргыз адабий тилиндеги сөздүн курамында өз алдынча фонема катары эсептелет. [х] фонемасы кыргыз тилиндеги мурдагы өздөштүрүлгөн сөздөрдө увулярдуу [к] аркылуу колдонулуп келген. Мисалы: *қырым* (хром), *соқо, қалқоз, пақта* ж.б. Азыр да улуу муундардын

кебинен [x] тыбышынын ордуна [к] тыбышынын колдонулгандыгын байкоого болот. Өзгөчө бул көрүнүш калкыбыздын сабаты аз бөлүгүндө байкалат. Азыркы мезгилде [x] фонемасы адабий тилибизде фонетикалык жактан туура өздөштүрүлгөн. [x], [ф], [в] фонемалары кыргыз тилинин фонемалар курамында мурда болбосо да, орус тилинин таасиринин астында алар фонемаларга айланышты. Бул фонемалар революцияга чейинки мезгилде тилибизде аллофон түрүндө жашашкан эмес. Бүгүнкү күндө бул фонемалар толук кандуу өз алдынча толук кандуу фонемалар катары эсептелип кыргыз тилинин тыбыштык курамында тең укуктуу орунга ээ» [2: 80-81].

Активдүү сүйлөө органдары боюнча үнсүздөрдү мүнөздөөдө тигил же бул тыбыштарды айтууда сүйлөө органдарынын рентгендик сүрөттөрүнө, ошондой эле палатограмма жана кимограммаларга басым жасалат. Бул маселени иштеп чыгууда кыргыз тилиндеги сөз соңунда [б], [д], [г], [ҕ] тыбыштарынан келбеши эске алынып калган бардык үнсүз тыбыштардын рентгенограммасы тартылып алынат. Ал эми жумшак [б], [д], [г], [ҕ] жана каткалаң [x] үнсүздөрүн тартууда лексика-семантикалык мааниге ээ болбогон сөздөр колдонулат. Үнсүздөрдүн жасалуу ыгын изилдөө иши кимографиялык ийри сызыктарга, осциллограмма, палатограмма, кинофотографияларга негизделет. Кимографта синхрондуу түрдө үч көрсөткүч боюнча жазуу жүргүзүлөт:

1) ооздон чыккан аба басымынын өзгөрүшү. Бул сызык тыбыштардын сүйлөө органында артикуляциялануу жолдорун аныктоого жардам берет; (жарылуу сүйлөө органында нөлдүк сызык менен белгиленет – аба чыкпайт жана калемче жантайбайт; жарылуу – калемченин заматта жантайуусу менен белгиленет; жылчыкчылдарды айтканда, жылчык абанын дайыма чыгышы менен белгиленгендиктен, калемче нөлдөн баштап, үзгүлтүксүз туруктуу жантайып отурат; дирилдемелер толкун сыяктуу термелүү менен белгиленет; африкаталар (жарылмалардай чукул эмес) калемдин жай жантайуусу менен мүнөздөлөт, б.а. жарылуунун акырындык менен ачылышын көрсөтөт;

2) мурундан чыккан аба басымынын өзгөрүүсү. Ал назализациянын даражасын текшерүүгө жардам берет

3) үн түйүндөрүнүн иштөөсүн текшерген багыт. Ал тигил же бул тыбыштын жумшак же каткалаңдыгын аныктоого жардам берет [2: 81].

Изилдөө учурунда 8 диктордун ар биринен 2500 дөн бөлүнүп айтылган сөз, 100 дөн кыска сүйлөм жана сөз айкашы жазылып алынат. Сүйлөм жана сөз айкаштары кеп агымында фонемалардын өзгөрүү маселесин аныктоо үчүн керектелет. Ошол эле маалда тигил же бул үнсүз фонема үчүн сөздөрдү тандоодо фонемалардын позициясы (сөз башы, ортосу же соңу), үнсүздүн үндүүлөр менен айкашуу өзгөчөлүгү, жарылма + жылчыкчыл, жылчыкчыл + жарылма, жарылма + жарылма, жылчыкчыл + жылчыкчыл, жумшак + сонант + каткалаң үнсүз-

дөрдүн айкашуу мүнөзү эске алынат. Натыйжада эксперименттик фонетиканын кимография, осциллография, кинфотография, палатография жана рентгенография сыяктуу ыкмалары менен субъективдүү усулдарды (тажрыйбалуу изилдөөчүнүн угуу, көрүү жана булчуң сезүүсү аркылуу изилдөөсү) айкаштыра колдонуу аркылуу азыркы кыргыз адабий тилиндеги үнсүздөрдүн артикуляциялык-акустикалык мүнөздөмөсүн толук жана туура аныктоого мүмкүндүк түзүлөт [2: 81-82].

Ошентип, өйдөкүдөй объективдүү даректерге таянуу менен автор тилибиздеги үнсүздөрдүн артикуляциялык-акустикалык мүнөздөмөсүн ачып берүүгө жетишет. Тактап айтканда, үнсүздөрдүн классификациясы төмөнкүдөй үч белги боюнча ишке ашырылат [2: 82]:

1. Үн катышы. Фонетикада үндүн булагы деп кекиртектеги үн түйүндөрүнүн кыймылы табылат. Тигил же бул тыбышты айтууда үн түйүндөрүнүн катышы же катышпашына карай тилибиздеги үнсүз тыбыштар үч топко бөлүп каралат:

а) үнсүздөрдүн белгилүү тобунда шыбыш өтө алсыз болуп, алардын айтылышында үндүн тону үстөмдүк кылат. Лингвистикада мындай тыбыштарды уяндар же сонанттар деп аталат. Кыргыз тилинде уяндарга [м], [н], [ң], [р], [л], [й] тыбыштары кирет. Бул үнсүздөрдүн фонематикалык белгилери деп активдүү органдардын булчуңдарынын өтө алсыз чыңалышы жана шыбыштын үстүнөн үндүн үстөмдүк кылышы эсептелет;

б) алсыз үнсүздөрдүн башка тобунда шыбыш тондун үстүнөн басымдуулук кылат. Мындай үнсүздөр жумшак шыбышчылдар деп аталат. Аларга [б], [в], [г], [ҕ], [д], [ж], [ж], [з] тыбыштары кирет. Бул үнсүздөрдүн фонематикалык белгилери болуп активдүү органдардын салыштырмалуу алсыз чыңалышы эсептелет.

в) үнсүздөрдүн үчүнчү тобуна күчтүү каткалаң үнсүздөр кирет: [п], [ф], [т], [к], [к], [с], [ч], [ш], [х]. Жумшак шыбышчылдар каткалаңдар менен шайкеш параллелдерге ээ: *б – п, в – ф, г – к, ғ – қ, з – с, ж – ч*. Алардын айрымдары бири-биринен жасалуу ыгы боюнча айырмаланат. Кыргыз тилинде жумшактык жана каткалаңдык фонематикалык белги катары эсептелет. Мисалы *аба – ара – ада – ата, кезет – кесет* ж.б.

2. Активдүү сүйлөө органдарынын катышы. Бул белги үнсүздөрдүн жасалуу ордун билдирет да, ал аркылуу тилибиздеги үнсүздөрдү автор төмөнкүдөй беш топко жиктеп көрсөтөт:

а) кош эринчилдер: б, п, м, в, ф. Белгилей кетчү нерсе, автор бул жерде в, ф тыбыштарын кош эринчил (билабиалдуу) үнсүздөр деп калпыс көрсөткөн. Чынында булар – эрин-тишчил үнсүздөр [2: 84];

б) уччулдар: д, т, н, з, с, ш, р, л. Булардын жасалышында активдүү орган катары тилдин алдыңкы бөлүгү жана учу катышат;

в) орточулдар: й, ж, ч. Мында ж, ч үнсүздөрүнө уччулдардын эмес, орточулдардын катарынан орун берилиши талаш туудурат [2: 84];

г) артчылдар: к, г, ң, х. Артчыл үнсүздөрдүн жасалышында активдүү орган болуп тилдин арткы бөлүгү эсептелет;

д) түпчүлдөр: к, ғ. Бул үнсүздөрдүн жасалышында активдүү орган катары кичине тил же увула эсептелет. Автор бул жерде к, к, ғ, г тыбыштарынын ар бирин өз алдынча фонема деп эсептейт [2: 84].

3. Жасалуу ыгы. Үнсүз тыбыштардын айырмачылыгы ар кандай шыбышка жана жасалуу ордуна гана байланыштуу болбостон, артикуляциялык органдардын аба агымына каршы тоскоолдукту жаратуу жана андан өтүү өзгөчөлүгүнө да байланыштуу болот. Мына ушул өзгөчөлүккө карай монографияда үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй төрт топко бөлүштүрүлөт:

а) жарылма үнсүздөр: п, б, м, д, к, т, н, ң, қ,

б) жылчыкчылдар: ғ, г, с, ш, з, в, ф, ж, л,

в) аффрикаталар: ж, ч,

г) дирилдеме үнсүздөр: р [2: 84].

Андан соң жумшак үнсүздөр үн менен шыбыштын катышына карай уяндар жана шыбышчылдар болуп экиге бөлүнөрү, алардын ичинен уяндар анатомия-физиологиялык өзгөчөлүктөрү жагынан бир жагынан үнсүздөргө жакын болсо, башка жагынан үндүүлөргө жакын келери, азыркы кыргыз тилинде уяң үнсүздөр курамына *м, н, ң, л, р, й* тыбыштарын камтыры, калган үнсүздөр шыбышчыл үнсүздөрдүн тобун түзөрү жана тилибиздеги үнсүз тыбыштарды жасалуу ыгы боюнча төмөнкү үч топко бөлүштүрүү мүмкүн экендиги жөнүндө сөз болот [2: 84]:

Жарылмалар	шыбышчылдар: <i>б, п, д, т, қ, к</i>
	аффрикаттар: <i>ч, ж</i>
	уяндар: <i>м, н, ң</i>
Жылчыкчылдар	шыбышчылдар: <i>з, с, ш, г, в, ф, х</i>
	уяндар: <i>л, й</i>
Дирилдемелер	уяндар: <i>р</i> .

Монографиянын калган бөлүмдөрү ар бир үнсүз тыбыштын жеке өзүнө мүнөздүү болгон артикуляциялык жана акустикалык касиеттерин сыпаттоого арналат. Кыскасы, Т.Ахматовдун «Кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү (эксперименттик фонетикалык изилдөө)» аттуу докторлук диссертациясынан башталган илимий эмгектери кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын да, үндүү тыбыштардын да объективдүү негизде ишке ашырылган алгачкы жана жүйөлүү илимий сыпаттамасы экендиги талашсыз.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка (экспериментально-фонетическое исследование). Дис ... док.филол.наук. Ф: 1969.
2. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского языка. Экспериментально-фонетическое исследование. I. Ф: Мектеп, 1968.
3. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского языка. Экспериментально-фонетическое исследование. II. Пособие для студентов вуза. Ф: Мектеп, 1970.
4. Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Ф: Мектеп, 1978.
5. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Ф: Мектеп, 1990.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.